

Mitja Ferenc

ZAMOLČANI KRAJI SMRTI

Zamolčani spomini

I.

Od maja 1945 do januarja 1946 je bilo na slovenskih tleh pomorjenih okoli petnajst tisoč Slovencev, večinoma slovenskih domobrancev. Poleg njih pa je bilo pomorjenih tudi nekaj deset tisoč pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov, ki jih je vojni vihar zajel na slovenskih tleh. To je bil čas, ko je na tisoče ljudi izgubilo življenja brez sojenja in brez sodbe. To je bil čas, ko se zmagovalci niso mogli vzdržati načela, naj maščevanje počaka, dokler se jeza ne poleže. Doslej je bilo popisanih več kot sedemsto različnih krajev, kjer naj bi bili posmrtni ostanki vojnih in povojnih žrtev, ki jih ni smelo biti. Govorimo o krajih smrti, moriščih, ki jih največkrat označujemo s prikritimi grobišči in morišči, za katere je nova jugoslovanska in slovenska komunistična oblast zaukazala, naj se izbrišejo iz spomina.

Zamolčani kraji smrti in v njih posmrtni ostanki ljudi ležijo na zelo različnih mestih, predvsem na krajih, kjer so obstajale možnosti, da se je lahko umorilo večje število ljudi, zatem pa zločin zakrilo. Največ jih je v ta namen prirejenih in izkopanih jamah. Večinoma so v redkem gozdu, gozdnih jasad ali pa tudi na lokacijah, na

katerih so kasneje urejali smetišča, parkirišča, sadovnjake, ribnike. Ta grobišča je večkrat razkrila narava sama ali pa so prišla na dan pri gradbenih izkopih.

Druga skupina so rudniški jaški in zaklonišča, med njimi je najbolj zloglasen jašek sv. Barbare v Hudi jami, kjer je bila najdba grobišča izredno srhljiva. Domneva pa se, da največ žrtev leži v rudniških razpokah Starega Hrastnika, kjer naj bi bili pomorjeni bosanski in črnogorski četniki in slovenski domobranci.

Tretja skupina krajev smrti so protitankovski jarki. Delno raziskani so le trije, pri Teznem pri Mariboru, pri Celju in v Mostecu pri Brežicah. Najbolj množično slovensko grobišče je protitankovski jarek pri Teznem pri Mariboru, v katerem ležijo večinoma vojaki Neodvisne države Hrvaške. Ob gradnji avtoceste je bil majhen del jarka raziskan. Na dolžini sedemdesetih metrov je bilo izkopanih več kot tisoč sto trupel.

Zadnja skupina grobišč pa so kraška brezna. V skoraj osemdesetih breznihi so jamarji našli na posmrtno ostanke ljudi. V nekaterih breznihi bi lahko vsak posameznik, če bi se spustil vanje, stopil na človeške kosti, nekatera pa so zato, da bi prikriji sledi, minirali. So pa tudi takšna, kjer so, da bi zločin zakrili, spremenili v smetišča.

Tisto, kar sodobno Slovenijo loči od drugih demokratičnih držav, s katerimi se često primerjamo, je odnos do zanikanih žrtev druge svetovne vojne. Ti kraji smrti, tako vojakov, kakor tudi civilistov, so bili vse do preloma režima leta 1990 načrtno in skrbno zamolčani. Bili so zavrženi z zemljo, zakriti, uničeni. Žrtve v njih pa izbrisane iz javnega spomina. Da je treba za okupatorji in njihovi sodelavci izbrisati vsako sled, je že sredi maja 1945, torej le nekaj dni po uradnem koncu vojne na naših tleh, določalo navodilo jugoslovanskega notranjega ministra, ki so ga posamezni federalni ministri v celoti ali prilagojeno razposlali nižjim oblastem. Navodilo, ki je veljalo za Slovenijo, je zahtevalo, naj zavržejo z zemljo in skrijejo vsa grobišča tistih žrtev, ki so jih šteli v skupino narodnih izdajalcev. Navodilo je bilo večkrat ponovljeno in se je ohranjalo vse do demokratičnih sprememb, kljub temu pa usoda pobitih ljudi ni mogla ostati skrita. Redkim posameznikom je namreč iz taborišč, zaporov in tudi morišč uspelo pobegniti in so o tem pripovedovali najožjim sorodnikom. Veliko jih je iz strahu pred smrtjo tudi pobegnilo čez mejo, tako da se je o prikritih moriščih več vedelo izven Slovenije kot pa doma. Vsako namigovanje ali pripovedovanje o množičnih pomorih je bilo strogo kaznovano. Kako

huda je bila bojazen oblasti, da bi zločini prišli v javnost, in tudi obratno, kako zelo so se ljudje bali o tem javno govoriti, pričajo številni primeri. Najbolj nazorno pa smo to lahko opazovali pred vsakoletnim dnevom mrtvih, ko so vse do preloma režima leta 1990 policisti oziroma uslužbenci Službe državne varnosti preganjali sorodnike, ki so prišli prižgat sveče na mesta, kjer naj bi ležali posmrtni ostanki sorodnikov.

Irski pregovor pravi, da so solze, ki tečejo, grenke, še grenkejše pa tiste, ki ne. Iz zgodovine je znano, da se zločina za večno ne da skriti. V slovenski javnosti se je dvajset let po zločinu o njem le šepetalo, po tridesetih letih prvič spregovorilo, po štiridesetih vedelo za tri ali štiri grobišča, po petdesetih letih pa se je njihovo število podeseterilo. In osemdeset let po zločinu je raziskanih ali delno ekshumiranih dvestoštiriindvajset grobišč oziroma krajev smrti.

Spoznanje, da bi morali začeti grobišča tudi raziskovati, je dozorevalo počasi. Prav tako tudi spoznanje, da bi morali morišča urediti in označiti. Še najtežji je bil razmislek o tem, kaj storiti s posmrtnimi ostanki. Prevladovalo je namreč mnenje, da jih ne bi izkopali, razen v primerih, ko nanje naključno naletijo gradbeni delavci. Rezultati del na teh krajih smrti so bili glede na vse omenjene pomisleke predolgo zelo skromni. Povezani so bili tudi z odporom, da bi se v ta namen uporabljale javne finance. Preveč je bilo sklicevanj na administrativne ovire. Zato so svojci žrtev kraje smrti velikokrat urejali in označevali po svoje. Na debela okoliških dreves so izrezali križe, postavljali križe iz kamnov in iz železa, uredili priložnostne podstavke, na katere so polagali sveče in cvetje. Kar ni naredila država, so v skromnem obsegu in po svoje naredili sorodniki žrtev. Z zgodovinskega vidika lažje pojasnimo, da je bil zločin zamolčan, grobovi pa prikriti v obdobju povojnega komunističnega režima. Težje pa pojasnimo, da so minila tri in pol desetletja od osamosvojitve, premiki na ravni urejanju krajev smrti pa ostajajo skromni. Zaukazana molčečnost in prepoved označevanja grobov pobitih dejanskih in namišljenih nasprotnikov komunističnih oblasti je povzročila več kot pol stoletno bolečino sorodnikov, ki pri marsikom še vedno traja. Osemdeset let po koncu 2. svetovne vojne smo pri urejanju krajev smrti verjetno šele nekje na polovici poti. Do konca ne bomo prišli nikoli. Kajti priti do konca, bi pomenilo tudi, da bi sorodniki teh žrtev dobili zadoščenje. Ampak tudi ti sorodniki, ki bi jim dostojen pokop še nekaj pomenil in prinesel zadoščenje, odhajajo s tega sveta. Vemo, da človek tolikokrat umre, kolikokrat izgubi svoje drage. V primerih, ki jih navajam v nadaljevanju, so solze umile dušo le v primeru družine Hudnik, kjer so sorodniki s svojo trdno voljo najprej

odkopali in nato pokopali svoje drage. V vseh drugih primerih, predvsem najbolj množičnih mest spomina, kot sta Spominski park Teharje in Kočevski Rog, so možnosti za to skorajda nične.

II.

Grenke so solze, ki tečejo; še grenkejša tista, ki ne. (Irski pregovor)

Družina Hudnik

V časniku *Delo* je bila maja 2018 objavljena osmrtnica družine Hudnik. Sporočala je, da sta sin Alojz in hči Marija Vera ter vse sorodstvo novembra 1942 v »nikoli dojeti človeški krutosti in grozi trenutka izgubila očeta Alojza, mamo Marijo Manco, staro mamo Frančiško, mater 12 otrok, teti Frančiško in Ivano z njenim nerojenim detetom ter strice Matijo, Poldeta, Janeza, njegovo ženo Albino in Mihaela, Martinovčeve iz Sela nad Dobrovo. Ob spoštljivem in bolečem spominu smo jih v najožjem družinskem krogu položili k večnemu počitku v družinski grob, na pokopališču pri Marijini cerkvi na Dobrovi pri Ljubljani. In z božjo lučjo spoznanja, kaj je edino prav in kaj nam prinaša pravi mir v najini duši, s sestro želiva sporočiti naslednje: Vsem tistim, ki so si usodnega 24. novembra v Dolgem grabnu s krvjo Martinovčevih enajstih, povsem nedolžnih žrtev, umazali roke in vest, ODPUŠČAVA storjeno dejanje in prosiva tudi TEBE ljubi Bog: ODPUSTI !«

Kmalu po objavi osmrtnice je bil opravljen pogreb umorjenih. Predsednik RS Borut Pahor je kasneje povabil vse člane Hudnikove družine v predsedniško palačo in se jim javno opravičil v imenu države za medvojno storjeni zločin nad družino Hudnik.

Pot do tovrstnega zaključka tragične usode te družine pa ni bila ne lahka, ne enostavna. Prvi in pomemben del te poti je prava plat družinske tragedije. Ta je zapletena in težka. Saj sodb in drugih listinskih dokumentov, npr. ukaza o neposredni likvidaciji družine, ni bilo, kar je nasploh značilnost velike večine tovrstnih tragičnih dogodkov. Kako spremeniti ali popraviti nekaj, kar ne obstaja? Če ni dokumenta oziroma sodbe, kako ju razveljaviti? Ustavno sodišče je v takih primerih upoštevalo rešitev, da se lahko namesto sodbe, ki bi se jo »izpodbijalo«, uporabi tudi drugi dokument, ki je bil uporabljen bodisi pri zaplembi ali pa

opisuje, zakaj je do nekega dejanja sploh prišlo. Tak dokument se lahko uporabi v sodnem postopku za doseg rehabilitacije. V primeru družine Hudnik je to pomenilo, da sodišče ni sprejelo oprostilne sodbe, ampak je v »napadenem« dokumentu razveljavilo tiste oznake krivde, ki so bile temelj za izvedeno likvidacijo in zapletbene odločbe. Kakšna je bila usoda družine Hudnik?

Hudnikova domačija leži v neposredni bližini kraja, kjer je bila januarja 1943 podpisana *Dolomitska izjava*. Po zapisu Petra Hribarja, ki je v pomoč družini pri razkrivanju preteklosti sodeloval kot neke vrste tretja oseba, je bilo treba zagotoviti maksimalno varnost za vse udeležence in člane Izvršilnega odbora OF, za člane vodstva Dolomitskega odreda in vodstvo VOS (Varnostno obveščevalne službe). »Cilj je bil dvojen: Polastiti se Hudnikove kmetije za udobno preživetje zime za vodilne, kar pa je bilo samo nadaljevanje nepopisno krutega partizanskega nasilja v letu 1942, katerega namen je danes povsem jasen in ga lahko strnemo pod skupni imenovalec tega obdobja: vse za revolucijo in prevzem oblasti! Podoben zločin kot nad Hudnikovimi je bil storjen štiri dni prej na drugi strani doline.«

Po različnih zapisih so Hudnikovo družino s Hruševega pri Dobrovi 17. novembra 1942 v domači hiši Pri Martinovcu obiskali partizani, ki naj bi iskali pobeglega partizana. Ker naj bi mu družina pomagala pri skrivanju, so odpeljali brate Alojza (42), Poldeta (29), Matijo (28) in Ivana (34) z ženo Albino in sestrmi Francko (46) in Ivano (31). Zaslišali naj bi jih na nekem skednju pri Babni Gori, likvidacija pa se je verjetno zgodila 24. novembra. Žena Alojza Hudnika Marija (38) naj bi umrla isti dan, stara mati Franciška (67) pa je bila umorjena blizu vasi. Od celotne družine Hudnik sta pri življenju ostala le otroka: Alojz (4) in Marija Veronika (5). Štab Dolomitskega odreda je tamkajšnje prebivalce obvestil, da so člani družine prejeli zaslužen kazen. Otroka sta bila poslana k sorodnikom, v njihov dom pa se je naselilo partizansko vodstvo.

Spomladi 1943 so v eni od prvih operacij proti Dolomitskim partizanom hišo požgali Italijani. O usodi družine Hudnik se ni smelo govoriti, prvi javni zapis pa je bil objavljen šele leta 1992. Domnevni kraj smrti sta avtorju tega zapisa za potrebe priprave evidenc prikritih grobišč septembra 2003 pokazala domačin Franc Zibelnik in France Perme. Avtor je kraj vključil v evidenco oktobra istega leta pod zaporedno št. 200. Več kot sedemdeset let po tragičnih dogodkih sta se Alojz in Marija Veronika odločila, da ostanke najdeti, odkopljeta in jih preneseta na pokopališče. Arheološki izkop je bil opravljen spomladi 2015 v skritem grabnu v Huzmanovem gozdu v Polhograjskih dolomitih. Najprej

so bili odkriti le trije skeleti v enem grobu, zatem pa so bila dela prekinjena. Iskanje drugega groba, v katerem bi bili preostali člani družine, se je poleti 2016 nadaljevalo in je pripeljalo do odkritja slabo ohranjenih posmrtnih ostankov ljudi, najmanj treh, lahko pa tudi petih oseb, ki pa niso omogočali natančnejše določitve njihovega spola in let. Kot so zapisali arheologi, je bil povsem možen sekundaren zakop posameznih kosti, torej, da so bili skeleti že prekopani, o čemer so govorili tudi nekateri domačini. Žrtev bi tako lahko bilo v obeh grobovih najmanj šest, lahko pa tudi osem.

Alojz Hudnik in njegova žena Olga sta obiskala vse kraje, kjer so se leta 1942 zgodili krvavi obračuni s člani Hudnikove družine. Iskala sta informacije in ljudi, pa tudi imena oseb, neposredno vpletenih v zločin. Zaznavala sta strah pri tistih, ki so vedeli več, kot so povedali. Večkrat sta obiskala morišče in tudi kraj pokopanih žrtev. Večkrat sta prehodila pot, ki so jo prehodili člani družine od Sela do Dolgega grabna. Po večkratnih obiskih sta tudi sama vedela več in sta si ustvarila celovito podobo dogodka, ki je za zmeraj zaznamoval njihovo družino.

Zato je bila toliko pomembnejša odločitev, ki jo je sprejel Alojz, ko je izvedel, da je eden od sinov morilca iz sosednje vasi, ki se je sam prostovoljno javil, da izvrši to kruto dejanje, še živ. Alojz Hudnik ga je obiskal. A ko sta se srečala, ni bilo potrebno veliko besed. Oba sta vedela, zakaj.

III.

Človek tolikokrat umre, kolikokrat izgubi svoje drage

Park spomina Teharje

Dne 10. oktobra 2004 je bil odkrit osrednji spomenik zamolčanim žrtvam poveljnih pobojev. To je bilo dvanajst let po objavi javnega natečaja za idejno rešitev za izgradnjo spominskega objekta in devet let po tem, ko je država z odlokom o ureditvenem načrtu za Park spomina Teharje dodelila območju osrednje mesto simbolnega spomina na več tisoč pomorjenih. Nekdanje taborišče Teharje je bilo v 2. svetovni vojni najprej nemški center za predvojaško vzgojo, maja 1945 pa ga je novo slovensko vojaško in politično vodstvo spremenilo v zbirno taborišče. Sestavljeno je bilo iz sedemnajst večjih barak in nekaj manjših.

S taboriščem je upravljala vojaška in politična policija OZNA (Oddelek za zaščito naroda). Vanj so pripeljali med štiri tisoč in štiri tisoč petsto s Koroške vrnjenih ali doma zajetih slovenskih domobrancev, poleg njih pa so se znašli tudi civilisti. Natančno število žrtev, katerih eksekucije so izvajali pripadniki OZNA in KNOJ (Korpus narodne osvoboditve Jugoslavije), ni znano.

Sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja je območje nekdanjega taborišča postalo deponija za odpadni material iz celjske Cinkarne. Ko so pri delu naleteli na posmrtno ostanke, naj bi jih po nekaterih trditvah zasuli, po drugih pa potisnili na drugo mesto. Prostor za deponijo celjske Cinkarne je bil izbran načrtno, da bi se zabrisale sledi za taboriščem in zakril prostor, kamor so odlagali umrle in umorjene v taborišču. Tri leta po demokratičnih spremembah na območju taborišča novi posegi za deponijo niso bili več dovoljeni. A prostor je bil spremenjen do neprepoznavnosti. Okoli njega sta se širila smrad in ropot, nad moriščem pa je bilo vadbišče za golf. Že leta 1991 je bilo ugotovljeno, da v tako spremenjenem in degradiranem okolju ni mogoče iskati žrtev in jih prekopati. Zato je bila sprejeta odločitev, da se celotno območje uredi v park, na katerem bo prostor tudi za spominski objekt. In tako je bil trinajst let po nastanku samostojne države park spomina Teharje po številnih zapletih, odtegotovanju sredstev in odsotnosti politične podpore odprt. Leta 2014 je bil Bukovžlak – Spominski park Teharje razglašen za spomenik državnega pomena z namenom, da izboljša pietetni odnos na avtentični zgodovinski lokaciji in poudari spomenik, ki ga je zasnoval ki je posvečen žrtvam in je priča spoštljivega odnosa države Slovenije do žrtev vojne in povojnih pobojev. Cilj, ki je bil določen v odloku, ni dosežen. Spominski park je bil prepogosto zatočišče vandalov, narkomanov. Teharje simbolno zaživijo zgolj v začetku novembra, ko najvišji državni predstavniki tam položijo spominske vence.

IV.

Rov sv. Barbare v Hudi Jami

Rov sv. Barbare v Hudi Jami je bil kot kraj smrti evidentiran leta 2000. Kot je pogosto značilno za grobišča oziroma morišča, ki niso smela obstajati, se je o njem slišal samo »ljudski glas«. Ta je navajal, da je v Hudi jami okoli dva tisoč žrtev, Slovencev, Hrvatov, vojakov in civilistov, ki naj bi bili pomorjeni pri dveh jaških. Dostop do jaškov ni bil mogoč. Mogoče je bilo prehoditi po rovu

le okoli tristo metrov do prve pregrade, ki je preprečevala dostopati naprej. Ob tej pregradi so se ustavili tudi raziskovalci.

Leta 2008 je Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč sprejela odločitev, da se jaška v Hudi jami raziščeta. Po napornem pridobivanju soglasij se je sredi poletja pred rovom sv. Barbare zbrala manjša skupina rudarjev, kriminalistov, rudniških reševalcev in predstavnikov vladne komisije, da bi začeli z delom. Tisto, kar jih je čakalo za prvo pregrado, za katero je bil rov do vrha napolnjen z jalovino, je bilo še deset pregrad. Z deli so lahko nadaljevali dnevno po dva metra in pol, saj je bil mogoč zgolj ročni izkop in odvoz z samokolnicami. Najdebelejša pregrada med temi enajstimi je bila debela skoraj pet metrov. Več, kot je bilo pregrad, bolj so bili raziskovalci prepričani, da je samo zavedanje o stopnji zločina lahko pripeljalo do tako obsežnega in sistematičnega preprečevanja dostopa do žrtev.

Po skoraj osmih mesecih odstranjevanja ovir so 3. marca 2009 raziskovalci naleteli na žrtve. Ker v rudniku ni bilo zraka, je bila gmota, ki so jo zagledali, dejansko množica nerazpadlih trupel. Najprej je bilo treba iznesti štiristo sedemindvajset žrtev iz rova, nato pa se je začelo raziskovati še v jašku in rudarji so kmalu naleteli na še več trupel. Dela so tekla počasi, preiskovalni sodnik je odredil, naj se posmrtni ostanki iznesejo zgolj v globini petih metrov, da se ugotovi približno število žrtev v osemindvajset metov dolgem globokem jašku. Z dolžine le petih so iznesli skeletne ostanke tristo šestindvajset oseb. V nasprotju s pričakovanji so nato dela zaustavili in po odločitvi ministra za delo so preostale žrtve ostale v jašku, tiste pa, ki so iznesli, so položili v t. i. kostnico, pravzaprav skladišče v rudniku. Vrata v rudnik so zaprli. Opazno je bilo, da je bila Huda jama za takratno vlado prehuda. Ministrstvo za delo je v naslednjih letih skoraj v celoti omejilo nadaljnje raziskovanje prikritih krajev smrti in komajda vzpostavljen sistem njihovega vračanja v javen spomin je bil za nekaj let ustavljen. Po šestih letih je s pomočjo predsednika države končno dozorela sprememba politične smeri, ki je omogočila nadaljevanje del. Okostja iz zasilne kostnice v rudniku so se prenesla na mariborsko pokopališče Dobrava, izkopi žrtev iz jaška pa nadaljevali. V jašku so našli še šeststopenindvajset trupel, ki so jih prav tako prepeljali v Maribor. Skupaj je v Hudi jami smrt dočakalo tisoč štiristo deset ljudi. A obiskovalec mariborskega pokopališča, kamor so bili začasno pokopani, bo le s težavo našel kraj pokopa in opis.

Dela v Hudi jami z zastoji, izkopi in iznosi so skupaj trajali šest let, kažejo pa na silno nelagodje pristojnih državnih organov ob takšnih odkritjih.

Deležna so bila tudi sovražnih in hudobnih odzivov javnosti. Največkrat je bilo slišati, da moramo pustiti preteklost za seboj in gledati v prihodnost, očitke, da z iskanjem kosti razdvajamo narod in da se s tovrstnim postopanjem spreminja tudi naša zgodovina. Če na očitke pogledamo nekoliko podrobneje, ugotovimo, da ne gre za sočutje, za spomin, za dejstvo, da so to vsi naši mrtvi, ampak za poenostavitve, namerno zavajanje, laži in nasploh negativen odnos do posmrtnih ostankov t. i. poražencev v 2. svetovni vojni. Če se bo danes obiskovalec prišel poklonit spominu na žrtve v Hudi jami, bo tam našel le tablo z napisom »Žrtve vojne in povojnega nasilja. Huda jama«. Predstave o tem, da bi znotraj rudnika uredili svojevrstno muzejsko predstavitev, ki bi vstopajočim omogočala celovito spoznati okrutno usodo žrtev Hude jame se, kot kaže, ne bodo uresničile.

Vae victis, gorje premaganim, je nekoč rekel rimski zgodovinar Livij. Žrtve iz Hude jame so bile leta 2015 položene na mestno pokopališče v Mariboru na Dobravi. Iz morišča so jih odpeljali v osemdeset kilometrov oddaljeni Maribor. Odločitev je takrat požela tudi veliko nasprotovanj, predvsem odraz pričakovanja, da bodo žrtve pokopane v bližini morišča oziroma v bližini taborišča, v katerem so bile pred odvozom v Hudo jamo. To se iz različnih razlogov ni zgodilo, saj na Teharjah kostnice ni, Park spomina Teharje pa po svojem statusu tudi ni pokopališče, kamor bi lahko položili posmrtno ostanke. Da dejstva, da je spominski park vmeščen na devastirano, okoljsko neprimerno območje, niti posebej ne izpostavljam.

V.

Pogrebna maša za domobrance na napačnem kraju smrti

Jama pod Krenom v Kočevskem Rogu

8. julija 1990 je v Kočevskem Rogu potekala pogrebna maša za po vojni pobite domobrance. Potekala je zgolj tri mesece po prvih svobodnih in večstrankarskih volitvah. Bližina obeh datumov kaže na to, da se je nova oblast zavedala odgovornosti, ki jo ima do žrtev, ki jih do takrat ni smelo biti. Pogrebna maša, ki jo je vodil ljubljanski nadškof dr. Alojzij Šuštar, na njej pa je govoril tudi predsednik predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan, je potekala v neposredni bližini

grobišča Jame pod Krenom. Udeležilo se je več deset tisoč ljudi. Takrat so se vzbudila pričakovanja, da bo država hitro in učinkovito vrnila žrtve t. i. druge strani v javni spomin, njihova morišča pa uredila oziroma označila. Prav na tem simbolnem kraju, ki je bil najbolj v zavesti Slovenk in Slovencev, saj je bilo v Kočevskem Rogu življenje odvzeto več tisoč po vojni pobitim domobrancem, se je v naslednjih tridesetih letih zgodilo toliko preobratov, da so bila prvotna pričakovanja privedena do absurda.

Po tridesetih letih je prostor, kjer je potekala pogrebna slovesnost, neprehoden, zarasel ga je smrekov gozd. Od prve demokratične izvoljene vlade, ki je utrjevala demokratizacijo in izvajala osamosvojitve, ni bilo mogoče pričakovati, da se bo ob pogrebni maši še temeljiteje angažirala pri urejevanju in raziskovanju povojnih množičnih grobišč. Razsežnosti, do katerih smo se raziskovalci dokopali kasneje, ko je bilo evidentiranih preko sedemsto lokacij prikritih grobišč, takrat niso bile znane. V začetku 90. let se je med politiki uveljavilo mnenje, da bo za spominski dolg zadoščalo, če bosta na dveh simbolnih mestih, na Teharju in v Kočevskem Rogu, postavljena spomenika, ki bi spominjala na simbolni grob zamolčanih žrtev. A na natečaju leta 1995 izbrani projekt, spominska kapela pri Jami pod Krenom v Kočevskem Rogu, arhitektk Martine Tomšič in Polone Filipič, je več kot desetletje čakala na izvedbo. Vlade so le deloma namenjale v proračunih sredstva za gradnjo, upravne enote, pa so s postopki zavlačevale. Verjetno se je tudi iz upora proti oblastnemu obnašanju za izgradnjo kapele v Kočevskem Rogu angažirala skupina občanov s kiparjem Stanetom Jarmom na čelu in ob cesti, ki vodi do grobišča, poleti 1998 postavila Križev pot Slovencev. Gre za več metrov velike hrastove skulpture. Ker del politike z izbrano rešitvijo ni bil zadovoljen, je avgusta 2000 celo naročil Društvu za ureditev zamolčanih grobov, da v kratkem času tam zgradi drug spomenik in to brez vsakršnih dovoljenj. Urbanistični inšpektor je zanj celo izdal odločbo za odstranitev, saj je menil, da gre za črno gradnjo, kar se kasneje ni izvedlo. Šele leta 2004 je bil po desetletnem premagovanju različnih pravnih ovir in očitkov, ki sta si jih izmenjevala Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in Upravna enota Kočevje, spomenik, izbran na razpisu, postavljen. Tako danes na najbolj znanem grobišču v Kočevskem Rogu stojita dva spomenika, ki sta ju postavili različni vladi, tj. vlada Andreja Bajuka in vlada Antona Ropa.

Da smo se leta in leta domobrancev s pogrebno mašo spominjali na nepravem mestu, so jeseni 2004 ugotovili študentje Oddelka za zgodovino Filozofske

fakultete Univerze v Ljubljani, ki so s preiskavo območja okoli obeh znanih grobišč v Kočevskem Rogu ugotovili, da so predmeti slovenskih domobrancev na drugem kraju, pri Jami pod Macesnovo Gorico, medtem ko so pri Jami pod Krenom našli predmete, ki niso pripadali slovenskim žrtvam temveč Hrvatom in Srbom. Šele trideset let po simbolnem pokopu domobrancev v Jami pod Krenom, je bila spominska slovesnost slednjič izpeljana na pravem mestu pri Jami pod Macesnovo Gorico. Oktobra 2022 so iz grobišča Jama pod Macenovo gorico iznesli skeletne ostanke okoli tritisoč štiristopetdeset žrtev, za katere Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč nima soglasja za pokop v glavnem mestu države.

VI.

Ukinitev dneva spomina na žrtve komunističnega nasilja in peticija Evropskemu parlamentu

Enaintrideset let po nastanku slovenske države je bil razglašen Nacionalni dan spomina na žrtve komunističnega nasilja. 14. vlada Republike Slovenije ga je razglasila s sklepom z dne 12. maj 2022, prvič se je ta dan spomina obeleževalo 17. maja 2022. Vlada je tedaj zapisala, da samostojna Republika Slovenija »vedenja o razsežnosti komunističnega nasilja, kot tudi občutljivosti do žrtev in preganjanih, ni mogla v zadostni meri prenesti v kolektivno zavest, zato je tudi odnos do žrtev komunističnega totalitarizma še vedno in čedalje bolj nepieteten.« A že leto za tem je 15. slovenska vlada ta nacionalni dan spomina ukinila. To je storila kar na korespondenčni seji na večer pred praznikom, tj. 16. maja 2023.

Takšnega odnosa tako do zgodovinskega spomina, kakor sicer do države ni mogoče razumeti. Ali res ne moremo razumeti bolečin svojcev pomorjenih, ki še po osemdesetih letih ne vedo, kje leže njihovi najbližji? Ali res ne moremo razumeti bolečin zapornikov v taboriščih, bolečin žrtev nasilnih razlastitev premoženja, žrtev montiranih sodnih procesov, prisilnih izgonov iz kraja bivanja, žrtev streljanja na državni meji? Z ukinitvijo Nacionalnega dneva spomina na žrtve komunističnega nasilja je 15. slovenska vlada na še nezaceljene rane natrosila sol in jih potisnila v tišino in osamo. S to odločitvijo je vlada tudi simbolno zanižala obstoj teh žrtev in izkazala svoj veliki primanjkljaj v spoštovanju osnovnih civilizacijskih norm in nadaljevanje

ideološkega ločevanja na naše in na tiste, ki si ne zaslužijo ne groba nie spomina. Nemški predsednik Richard von Weizsacker, bil je nemški predsednik v letih 1984 in 1994, je dejal, da kdor si zatiska oči pred preteklostjo, postane slep za prihodnost. Upanje, da bo vlada, ki je ta nacionalni dan spominjanja ukinila, to ob prepoznanju svoje zmotne kmalu popravila, se žal ni uresničilo. Saj so že modreci vedeli, da človek, ki naredi napako in je ne popravi s tem zagreši še hujšo napako. In to velja tudi za oblast. Tudi zaradi tega je bila 12. julija 2023 v Evropski parlament vložena peticija o ohranjanju spomina na žrtve poveljnega komunističnega obdobja v Sloveniji, da bi v imenu tistih, ki jih je nedemokratski režim prizadel in v imenu sorodnikov žrtev, opozorila na kratenje dveh temeljnih pravic. Pravic, ki so univerzalne in ki jih Evropa spoštuje in vsebuje v svojem etičnem kodeksu. To je pravica do spominjanja in pravica do dostojnega pokopa. Odbor za peticije Evropskega parlamenta je 24. junija 2025 predlog resolucije podprl, o resoluciji je nato 8. julija 2025 razpravljala še Evropski parlament in jo podprl.

VII.

Odrekanje pravice do pokopa romskim žrtvam in žrtvam iz Jame pod Macesnovo gorico

Tega poglavja slovenske zgodovine, ki bi izenačilo odnos do vseh žrtev, Slovenci očitno še ne moremo zapreti. Tudi ob osemdesetletnici konca druge svetovne vojne nismo mogli pokopati romskih žrtev, večinoma žensk in otrok, kakor tudi ne 3450 žrtev iz Jame pod Macesnovo Gorico, katerih skeletni ostanki tako še vedno ostajajo v gajbicah za sadje in ponivilnih vrečah. Sprašujemo se, zakaj smo pri usmiljenju, pri sočutju pri temeljnem civilizacijskem dolgu, ki ga je uveljavila že Antigona, tako veliki zamudniki. Sprašujemo se, kako bomo brez zapiranja tega neslavnega poglavja naše zgodovine in kot kaže tudi naše sedanjosti, ki je očitno gluha za te izzive, šli naprej tako kot posamezniki, kakor tudi kot skupnost? Tisti, ki se ne spominjajo preteklosti, so obsojeni na to, da jo bodo ponavljali. Tega si ne želimo ne zase, kaj šele za naše otroke in vnuke. Naj v našem narodu ne prevlada Kreonov duh, ki je ločil trupla bratov Polinejka in Eteokla, poraženca in zmagovalca, na tistega, ki si pokop zasluži, in onega, ki ga je prepustil ujedam. A od Sofoklejeve dobe sta minili že dve tisočletji in pol. Ali res v vsem tem času v kulturi spominjanja nismo naredili koraka naprej?